

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

ВВЕДЕНСЬКА Вікторія Володимирівна

УДК 343.122.037(043.3)

**КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ
РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЮРИДИЧНУ ДОПОМОГУ
ОСІБ, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ЗЛОЧИНУ**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Донецькому юридичному інституті Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

Науковий керівник –

доктор юридичних наук, професор
Стахівський Сергій Миколайович,
Київський національний університет внутрішніх справ,
начальник кафедри кримінального процесу.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, доцент
Погорецький Микола Анатолійович,
Служба безпеки України,
заступник начальника управління;

кандидат юридичних наук, доцент
Ляш Андрій Олексійович,
Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка Степана Дем'янчука,
завідувач кафедри кримінального права та правосуддя.

Захист відбудеться « 17 » червня 2009 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.730.01 по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук в Національній академії прокуратури України за адресою: 04050, м. Київ, вул. Мельникова, 81-б.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії прокуратури України за адресою: 04050, м. Київ, вул. Мельникова, 81-б.

Автореферат розісланий « 14 » травня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.В. Лісова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Після прийняття 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності Україна стала на шлях розбудови суверенної і незалежної, демократичної, соціальної правової держави. Визначною віхою при цьому є ухвалення 28 червня 1996 року Основного закону держави – Конституції України й закріплення на конституційному рівні найважливішого принципу існування держави: підпорядкування її діяльності утвердженню і забезпеченню прав та свобод людини. Україна взяла на себе обов'язок дотримуватися і захищати основні права та свободи людини і проголосила, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

Положення нової Конституції вимагали гармонізації всього українського законодавства, зокрема, обумовили проведення в 2001 році так званої малої судової реформи та внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України. Суттєві позитивні зрушення відбулись у регламентації правового становища підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, тимчасом як права постраждалого залишились майже незмінними. Так, згідно зі ст. 43-1 КПК України підозрюваний має право на побачення із захисником до першого допиту і саме тоді вже починається захист його інтересів. А представник потерпілого (ст.ст. 49, 52 КПК України), який буде відстоювати інтереси останнього, з'являється у справі не раніше визнання особи потерпілою. При цьому 48,8% потерпілих взагалі не знають про наявність у них права користуватись послугами представника.

Такий законодавчий підхід зумовлює формування суспільства, в якому незахищеність постраждалої від злочину особи стає нормою, що підтверджується зростанням коефіцієнта злочинності з 78 на 10 тис. населення у 1991 році до 103,5 у 2006 році. Станом на 1 січня 2006 року в Україні залишалось нерозкритими 1 млн. 646 тис. злочинів, вчинених за минулі роки. Отже, більше ніж півтора мільйона постраждалих від злочину осіб не отримали у кримінальному процесі належного захисту своїх прав та законних інтересів, тобто правової допомоги, гарантованої Конституцією України.

Дослідженню прав і свобод людини загалом і проблемам захисту прав та законних інтересів осіб, постраждалих від злочинів, зокрема у різні часи присвячено праці багатьох науковців, серед яких слід виділити таких учених, як В.П. Бож'єв, Т.В. Варфоломеева, О.П. Герасимчук, Ю.М. Грошевий, Ю.О. Гурджі, П.С. Дагель, Л.М. Давиденко, В.О. Дубрівний, Р.М. Євлоєв, Н.С. Карпов, О.В. Крикунов, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, А.О. Ляш, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор,

Т.В. Омельченко, М.А. Погорецький, Т.І. Присяжнюк, В.М. Савицький, О.Д. Савич, В.В. Самолук, М.В. Сенаторов, Б.В. Сидоров, З.Д. Смітєнко, С.М. Стахівський, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, В.М. Трофименко, Л.Д. Удалова, Н.Б. Федорчук, Л.І. Шаповалова, М.Є. Шуміло, С.В. Юношев та інші.

Водночас, дослідження, що проводились у сфері реалізації права на правову допомогу осіб, які зазнали шкоди від злочину, мали локальний характер, торкаючись лише окремих її аспектів на різних етапах провадження у кримінальних справах. Отже, механізм реалізації процесуального захисту конституційних прав постраждалих від злочину осіб потребує детального дослідження.

Вищевикладене обумовило актуальність вибору теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у межах програми науково-дослідної роботи кафедри кримінального процесу Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ, затвердженої на засіданні кафедри кримінального процесу ДЮІ ЛДУВС 26 вересня 2006 року. Тема дисертаційної роботи відповідає вимогам наказу МВС України від 05.07.2004 р. № 755 «Про затвердження Пріоритетних напрямків наукових та дисертаційних досліджень, які потребують першочергового розроблення і впровадження в практичну діяльність органів внутрішніх справ, на період 2004–2009 років» (пп. 5, 6, 10, 17, 21).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розроблення механізму реалізації особами, які постраждали від злочину, конституційного права на правову допомогу в різних стадіях кримінального процесу; формулювання пропозицій щодо вдосконалення кримінально-процесуального законодавства України, поліпшення слідчої та судової практики.

Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі завдання:

- з'ясувати стан наукових розробок щодо надання юридичної допомоги у кримінальному процесі;
- розкрити зміст сучасної системи кримінально-процесуальних гарантій як засобів забезпечення прав осіб, що зазнали шкоди від злочину;
- визначити коло суб'єктів одержання правової допомоги серед осіб, постраждалих від злочинів;
- з'ясувати правову природу участі суб'єктів надання правової допомоги в різних стадіях кримінального судочинства;

- сформулювати й обґрунтувати пропозиції щодо поліпшення слідчої та судової практики, вдосконалення норм кримінально-процесуального законодавства України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері кримінального судочинства, з приводу реалізації особами, які постраждали від злочину, права на юридичну допомогу.

***Предметом дослідження* є кримінально-процесуальні гарантії реалізації права на юридичну допомогу осіб, постраждалих від злочину.**

Методи дослідження обрано з огляду на поставлену мету та завдання, об'єкт і предмет дослідження. Методологічним підґрунтям дисертації є сукупність сучасних загальних філософських, а також загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Діалектичний як загальний філософський метод надав можливість дослідити суспільні та правові явища, що охоплюються проблематикою дисертації, в динаміці, з'ясувати їх сутність, встановити взаємозв'язки з іншими проблемами та явищами. Історико-правовий метод використано для аналізу еволюції нормативно-правової бази, яка регламентує становлення інституту надання правової допомоги постраждалим від злочинів особам, з давніх часів до сьогодення. Метод порівняльно-правового аналізу застосовано у процесі зіставлення кримінально-процесуальних норм законодавства України та деяких зарубіжних держав, що дало можливість внести конкретні пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства та проекту нового КПК України. Системно-структурний метод було використано для встановлення поняття та змісту правової допомоги особам, що зазнали шкоди від злочину. Метод експерименту застосовано з метою перевірки правильності теоретичних припущень щодо наявності в Україні нелегального ринку приватних детективних послуг. Для збирання емпіричних матеріалів використано соціологічні методи анкетування та опитування. Статистичний метод було використано під час узагальнення результатів, отриманих у ході соціологічних досліджень.

Нормативною базою дослідження є Конституція України; міжнародно-правові акти у сфері прав і свобод людини; чинне кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільне та цивільно-процесуальне законодавство України, інші закони України; рішення Конституційного Суду України, постанови Пленуму Верховного Суду України; відомчі нормативно-правові акти, а також кримінально-процесуальне законодавство окремих зарубіжних країн.

Емпіричну базу дослідження становлять матеріали вивчення за спеціальною анкетною 370 кримінальних справ, порушених органами дізнання та досудового слідства ГУМВС України в Донецькій області впродовж 1996-2005 р.р., дані, отримані під час анкетування 125 потерпілих,

183 штатних дізнавачів та 109 слідчих системи МВС України, 35 суддів, 56 адвокатів, а також дані, одержані в ході анонімного анкетування 17 осіб, які запропонували послуги з проведення приватного детективного розслідування.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є одним із перших в Україні комплексних наукових досліджень проблем реалізації особами, постраждалими від злочину, конституційного права на юридичну допомогу в різних стадіях кримінального процесу. Дослідження проведене в умовах реалізації Концепції судово-правової реформи, розроблення нового КПК України та орієнтації національного судочинства на європейські стандарти. У дослідженні сформульовано низку нових положень та висновків, які подаються на захист:

вперше:

- внесено пропозицію щодо впровадження у кримінально-процесуальне законодавство нового учасника процесу – «постраждалого» – особи, яка вважає, що надані їй законом права, свободи, блага, соціальні можливості було порушено або поставлено під загрозу порушення внаслідок злочинного посягання. Поняття постраждалого охоплюватиме осіб, які подали заяву про вчинений щодо них злочин, котрі подали скаргу приватного обвинувачення, а також осіб, стосовно яких вчинено злочин, що підпадає під протокольну форму досудової підготовки матеріалів;

- запропоновано ввести у теорію кримінального процесу такі поняття: «підтримувальний захист» – форма непрофесійного представництва інтересів близьких родичів або осіб, що перебувають під опікою чи піклуванням, спрямована на надання моральної, матеріальної та соціальної підтримки постраждалим від злочину особам в ході кримінального судочинства, а також «відстоювання прав постраждалих від злочину осіб» – діяльність суб'єктів професійного представництва щодо захисту та відновлення порушених прав осіб, що постраждали від злочину;

- розроблено методику обчислення розміру відшкодування заподіяної моральної шкоди, яка ґрунтується на особистому внеску постраждалої особи в розвиток суспільства, а саме виходячи із суми сплачених потерпілим податків;

- обґрунтовано необхідність законодавчого закріплення волевиявлення потерпілого щодо реалізації його процесуальних прав, зокрема, можливості відмовитись від їх використання;

удосконалено:

- поняття «кримінально-процесуальні гарантії», під яким слід розуміти різновид юридичних (правових) гарантій, внутрішньодержавних за сферою діяльності, галузевих за способом регулювання, які є запорукою

встановлення об'єктивної істини, забезпечення процесуальних прав, цивільно-правових та кримінально-правових інтересів особи у кримінальному судочинстві; а також складові елементи зазначеного поняття;

- поняття «потерпілий», під яким слід розуміти фізичну або юридичну особу, якій заподіяно моральну або майнову шкоду внаслідок порушення охоронюваних кримінальним законом її інтересів, або поставлення зазначених інтересів під загрозу порушення внаслідок злочинного посягання;

- поняття «заявник» як особи, що зробила заяву про вчинений злочин, але не є постраждалою від зазначеного злочину й відіграє допоміжну роль у кримінальному судочинстві;

- перелік суб'єктів надання юридичної допомоги постраждалим від злочину особам, що здійснюють посадовий (офіційний) захист, з якого виключено державні органи, до завдань та функцій яких не входить захист прав та інтересів громадян, постраждалих від злочину;

- поняття «професійного представника потерпілого» та обсяг його процесуальних повноважень порівняно з особами, що здійснюють підтримувальне представництво;

дістало подальший розвиток:

- положення щодо необхідності врахування під час здійснення кримінального судочинства здатності потерпілого усвідомлювати значення наданих йому процесуальних прав та самостійно їх реалізовувати;

- теоретичні засади класифікації осіб, постраждалих від злочину: за ступенем регламентації правового статусу чинним КПК України; за безпосередністю заподіяння шкоди; за збереженням життя постраждалої особи;

- критерії визначення осіб, які мають отримувати правову допомогу безоплатно: низький дохід особи, що потребує правової допомоги; заподіяння шкоди незаконними діями посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, інших державних органів, органів місцевого самоврядування; неповноліття, інвалідність, багатодітність; матеріальна обмеженість унаслідок стихійного лиха, екологічних та техногенних катастроф;

- позиція щодо необхідності диференціації обсягів процесуальних повноважень представників потерпілого, що мають фахові юридичні знання, та представників, які таких знань не мають;

- положення щодо можливості залучення приватних детективів як суб'єктів, що спеціалізуються на збиранні доказової інформації у кримінальних справах, для відстоювання прав постраждалих від злочину осіб.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальших досліджень у галузі захисту прав постраждалих від злочину осіб;

- у правотворчій діяльності – для вдосконалення чинного законодавства України, проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України, інших нормативних та відомчих актів. Основні положення та висновки дисертації було сформульовано у пропозиціях, направлених до Комітету Верховної Ради України з питань правосуддя (лист від 17 червня 2008 р. № 1927) та до Інституту законодавства Верховної Ради України (лист від 2 грудня 2008 р. № 22/513-1-20).

- у практичній діяльності органів дізнання та досудового слідства – в системі службової підготовки працівників органів розслідування, для вирішення проблем, пов'язаних із наданням юридичної допомоги особам, постраждалим від злочинів. Пропозиції щодо залучення представників потерпілого до участі у кримінальному судочинстві направлені до СУ ГУМВС України в Донецькій області (акт впровадження від 12 травня 2008 р. № 4/4836).

- у навчальному процесі – під час розроблення навчально-методичних матеріалів за темами: «Порушення кримінальної справи», «Досудове розслідування», «Загальні умови досудового слідства» та «Слідчі дії» з курсу «Кримінальний процес» (акт впровадження Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ від 25 березня 2008 р. № 945).

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження, що включено до дисертації, були оприлюднені на дев'яти міжнародних науково-практичних конференціях: «Питання реформування кримінального судочинства» (25 листопада 2005 року, м. Донецьк), «Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми» (17–18 листопада 2006 року, м. Донецьк), «Криміналістичні та процесуальні проблеми, що виникають під час проведення слідчих дій» (24 листопада 2006 року, м. Донецьк), «Эволюция уголовного судопроизводства на постсоветском пространстве» (22–23 червня 2006 року, м. Київ), «Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні» (25 лютого 2007 року, м. Тернопіль), «Від громадянського суспільства – до правової держави» (25 квітня 2007 року, м. Харків), «Верховенство права в адвокатській діяльності» (14–15 грудня 2007 року, м. Київ), «Использование современных достижений криминалистики и уголовного процесса в борьбе с преступностью» (11 квітня 2008 року, м. Донецьк), «Від громадянського суспільства – до правової держави» (24 квітня 2008 року, м. Харків) та

засіданні круглого столу з актуальних питань кримінального процесу (26 травня 2006 року, м. Дніпропетровськ).

Публікації. За темою дисертації відповідно до її змісту опубліковано шість статей у фахових виданнях, затверджених ВАК України, а також тези дев'яти доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, що включають вісім підрозділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 254 сторінки, з них 22 сторінки – додатки (10 додатків) та 33 сторінки – список використаних джерел (289 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, аналізується стан її наукової розробленості, визначається об'єкт та предмет, мета й завдання, методи дослідження, розкривається наукова новизна одержаних результатів, їх теоретична і практична значущість, а також апробація та впровадження.

Розділ 1 «Правові гарантії у кримінальному судочинстві» складається із двох підрозділів.

Підрозділ 1.1. «Правові гарантії та їх класифікація». Дослідивши етимологію слова «гарантія», дисертант наголошує на необґрунтованості ігнорування більшістю вчених-юристів такого його значення, як «захист», та зазначає, що саме це значення найбільш повно відображає сучасний процес реалізації особою наданих їй прав і свобод.

Узагальнивши наявні в науці погляди щодо змісту та класифікації правових гарантій, дисертантом запропоновано власне визначення цього поняття як обов'язку держави щодо створення системи передумов, умов, закріплених у законодавстві засобів і способів, які забезпечують усім та кожному рівні правові можливості для виявлення, набуття та реалізації своїх прав і свобод, їх фактичну реалізацію, охорону та надійний захист.

У підрозділі 1.2. «Кримінально-процесуальні гарантії як засоби забезпечення прав осіб, що зазнали шкоди від злочину» узагальнюються наявні у теорії кримінального процесу погляди щодо змісту кримінально-процесуальних гарантій та їх співвідношення з іншими правовими засобами. Дисертант визначає їх як різновид юридичних (правових) гарантій, внутрішньодержавних за сферою діяльності, галузевих за способом регулювання. Вони є запорукою встановлення об'єктивної істини, забезпечення процесуальних прав, цивільно-правових та кримінально-правових інтересів особи у кримінальному судочинстві.

На підставі аналізу складових елементів, з яких фахівцями у галузі теорії кримінального судочинства пропонується формувати поняття «процесуальні гарантії», дисертант обґрунтовує доцільність застосування лише 7 елементів: кримінально-процесуальні норми, кримінально-процесуальна форма, принципи (засади) кримінального процесу, кримінально-процесуальний примус, процесуальний статус учасників кримінального процесу, процесуальна відповідальність та захист права (інтересу) зацікавлених осіб.

Розділ 2 «Суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності як особи, що постраждали від злочину» складається із трьох підрозділів.

Підрозділ 2.1. «Поняття та класифікація осіб, які постраждали від злочину». Порівняльний аналіз наявних як у науці, так і в законодавстві засад класифікації суб'єктів кримінального процесу надав підстави розмежувати осіб, які мають та обстоюють у кримінальному процесі власні інтереси, на: осіб, що захищаються від підозри та обвинувачення; осіб, що постраждали від злочину. При цьому останні дисертантом поділяються: а) за ступенем регламентації правового статусу чинним КПК: учасники процесу, правовий статус яких регламентовано КПК, та інші суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності, правовий статус яких нормами КПК не регламентовано; б) за безпосередністю заподіяної шкоди: безпосередні учасники злочинної події та особи, які зазнали шкоди без участі у події злочину; в) за збереженням життя постраждалого: живі особи та померлі.

Автором заперечується фізична шкода як окремий критерій для визнання особи потерпілою, оскільки згідно зі ст. 23 ЦК України поняттям «моральна шкода» охоплюються фізичний біль та страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншими ушкодженнями здоров'я. Отже, потерпілим від злочину пропонується вважати фізичну або юридичну особу, чії охоронювані кримінальним законом інтереси (права, свободи, блага, соціальні можливості) порушено або поставлено під загрозу порушення внаслідок злочинного посягання. Заподіяння такій особі злочином моральної або майнової шкоди є підставою для її визнання після порушення кримінальної справи потерпілим.

Підрозділ 2.2. «Потерпілий та цивільний позивач як суб'єкти, що потребують правової допомоги». Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології, надав авторові підстави твердити, що правові норми, які дозволяють особам, що виконують функцію кримінального переслідування, будь-яким чином втручатись в особисте життя потерпілого, можуть викликати в останнього негативну реакцію й навіть протидію реалізації означеної функції. З метою розв'язання зазначеного конфлікту дисертант пропонує законодавчо закріпити

можливість потерпілого відмовитись від реалізації наданих йому процесуальних прав, що не виключає необхідності у справах публічного обвинувачення всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи.

Проблема здатності потерпілого до усвідомлення наданих процесуальних прав та самостійного управління процесом їх реалізації чинним КПК України не вирішується. Дисертантом пропонується за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я потерпілого, якщо його дієздатність не є обмеженою або його не визнано недієздатним у порядку цивільно-процесуального судочинства, обов'язково встановлювати його психічний стан шляхом призначення судово-психіатричної експертизи з подальшим вирішенням питання про представництво інтересів такої особи. У справах про злочини стосовно осіб, що страждають на психічні розлади, або неповнолітніх, крім участі законного представника, обов'язковою має бути участь адвоката як представника потерпілого.

Питання представництва інтересів померлого по-різному вирішуються як у чинних КПК України, Росії, Білорусі, Казахстану й Молдови, так і в проектах КПК України. Дисертантом обґрунтовується думка про порушення принципу змагальності та диспозитивності у разі наділення близьких родичів загиблого правом представляти інтереси останнього, оскільки, страждаючи від втрати близької людини внаслідок вчиненого злочину, вони самі переходять у категорію осіб, постраждалих від злочину. На підставі викладеного зроблено висновок про необхідність покласти захист інтересів загиблого виключно на органи прокуратури.

Підрозділ 2.3. «Інші особи, що зазнали шкоди від злочину і потребують правової допомоги». Особа, яка подала заяву про вчинений щодо неї злочин, особа, яка подала скаргу приватного обвинувачення, та особа, щодо котрої вчинено злочин, що підпадає під протокольну форму досудової підготовки матеріалів, не мають визначеного чинним законодавством процесуального статусу.

Зважаючи на те що 60,1% штатних дізнавачів, 66,1% слідчих системи МВС України, 48,6% суддів та 12,5% адвокатів вважають допустимим відмовити в допуску до участі у слідчій дії адвокатуві, що представляє інтереси особи, процесуальний статус якої неможливо визначити до початку проведення цієї слідчої дії, автором обґрунтовується необхідність надання особам, що зазнали шкоди від злочину, певного процесуального статусу на стадії порушення кримінальної справи та доцільність застосування терміна «постраждалий». Постраждалого пропонується визначити як особу, котра вважає, що надані їй законом права, свободи, блага, соціальні можливості були порушені або поставлені під загрозу порушення внаслідок злочинного

посягання.

Заявник як особа, що зробила заяву про вчинений злочин, але не є постраждалою від зазначеного злочину, відіграє допоміжну роль у кримінальному судочинстві.

Розділ 3 «Суб'єкти надання юридичної допомоги особам, які постраждали від злочину» складається із трьох підрозділів.

Підрозділ 3.1. «Представництво осіб, постраждалих від злочину, у кримінальному процесі України та європейські стандарти судочинства».

Порівняльний аналіз положень проекту Закону України «Про безоплатну правову допомогу» та Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою надав дисертанту підґрунтя для формулювання власних критеріїв визначення осіб, яким державна правова допомога має надаватись безкоштовно: всі особи, які на законних підставах перебувають на території України і мають середньомісячний сукупний дохід, нижчий від встановленого прожиткового мінімуму; особи, що потерпіли від незаконних дій посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду, інших державних органів, органів місцевого самоврядування; неповнолітні особи, інваліди та багатодітні батьки; особи, обмежені матеріально внаслідок стихійного лиха, екологічних та техногенних катастроф.

95,1% штатних дізнавачів, 92,7% слідчих, 97,1% суддів та 100% адвокатів вважають цивільний позов про відшкодування моральної шкоди засобом збагачення потерпілого. З метою запобігання спокусі безпідставної наживи потерпілим дисертант пропонує обчислювати розмір матеріальної компенсації за заподіяну моральну шкоду з урахуванням особистого внеску постраждалої особи в розвиток суспільства, від якого вона вимагає гарантій відшкодування (розмір сплачених податків протягом останніх 12 місяців до моменту вчинення злочину) та ступеня тяжкості вчиненого злочину (строк покарання, призначений за вчинений злочин).

Наголошуючи на втраті актуальності тези про єдність інтересів потерпілого та судочинства, автор наполягає на необхідності надання постраждалій стороні правових засобів активної реалізації своїх конституційних прав і свобод. Ґрунтуючись на цій позиції, дисертант пропонує сучасний процес захисту прав та законних інтересів постраждалих від злочину осіб визначити як відстоювання зазначених прав. Похідним від цього терміна іменником – «відстоювач прав» – називати особу, яка здійснює захист прав та законних інтересів постраждалих від злочину осіб і має набути статусу самостійного учасника процесу з наданням процесуальних повноважень, що відрізняються від прав особи, інтереси якої відстоюються.

Визначаючи форми відстоювання прав постраждалих від злочину осіб порівняно із формами захисту прав обвинуваченого, дисертант обґрунтовує необхідність введення в теорію кримінального процесу поняття «підтримувальний захист» як форму непрофесійного представництва інтересів близьких родичів або осіб, що перебувають під опікою чи піклуванням, спрямованого на надання моральної, матеріальної та соціальної підтримки постраждалим від злочину особам при здійсненні кримінального судочинства. Отже, формами відстоювання прав постраждалих від злочину пропонується вважати: особисте відстоювання; підтримувальне представництво; професійне відстоювання; посадовий (офіційний) захист.

Підрозділ 3.2. «Процесуальні гарантії отримання постраждалими від злочину особами юридичної допомоги від суб'єктів надання посадового (офіційного) захисту». На підставі аналізу законодавчих актів, що регулюють діяльність державних правоохоронних органів України, дисертантом обґрунтовано висновок про віднесення до суб'єктів надання посадового (офіційного) захисту постраждалим від злочину особам: органів дізнання (органи внутрішніх справ, Служби безпеки України); органів досудового слідства (слідчі ОВС, СБУ, прокуратури та податкової міліції); органів прокуратури (прокурори); суду (суддів).

Аналіз норм кримінально-процесуального законодавства України, що регулюють відносини між зазначеними суб'єктами та постраждалими особами в різних стадіях кримінального судочинства, надає підстави розглядати як основні процесуальні гарантії отримання юридичної допомоги постраждалими від злочину особами від суб'єктів надання посадового (офіційного) захисту закріплення в чинному КПК України наступних обов'язків суду, прокурора, слідчого та органу дізнання: порушити кримінальну справу в межах своєї компетенції в кожному випадку виявлення ознак злочину і вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у його вчиненні, та до їх покарання; роз'яснити постраждалим від злочину особам їх процесуальні права і забезпечити можливість реалізації цих прав.

Підрозділ 3.3. «Суб'єкти професійного відстоювання прав постраждалих від злочину осіб». Порівняльний аналіз законодавчих вимог щодо підтвердження повноважень захисника обвинуваченого, закріплених у Постановах Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. № 8 та від 02.07.2004 р. № 13, свідчить про необхідність дотримання аналогічних умов також під час представництва потерпілого, а саме: відстоювач має бути наділений певними повноваженнями одним із законів, а також мати укладену угоду з потерпілим на надання йому правової допомоги. На підставі зазначеного дисертантом зроблено висновок про те, що єдиним

суб'єктом, який відповідає обом умовам, є адвокат.

Пункт 3.3.1. «Адвокат як суб'єкт професійного відстоювання прав постраждалих від злочину осіб». Узагальнивши наявні в науці погляди щодо обсягу процесуальних повноважень адвокатів-представників потерпілих, дисертант обґрунтовує необхідність наділення адвоката-відстоювача постраждалих від злочину осіб такими правами: подавати докази; заявляти клопотання; подавати скарги; заявляти відводи; брати участь у допиті потерпілого, в інших слідчих діях, що виконуються за його участю, за його клопотанням чи за клопотанням самого відстоювача, а в решті слідчих дій – з дозволу дізнавача, слідчого; ознайомлюватися із протоколами слідчих дій, в яких брав участь потерпілий або сам відстоювач, із документами, які були пред'явлені або повинні бути пред'явлені потерпілому; ознайомлюватись із матеріалами, якими обґрунтовується затримання підозрюваного чи обрання запобіжного заходу або пред'явлення обвинувачення, а після закінчення досудового слідства – з усіма матеріалами справи; збирати відомості про факти, що можуть використовуватися як докази в справі, в тому числі запитувати і одержувати документи чи їх копії від громадян та юридичних осіб, знайомитися на підприємствах, в установах, організаціях, об'єднаннях громадян з необхідними документами, крім тих, таємниця яких охороняється законом, одержувати письмові висновки фахівців з питань, що вимагають спеціальних знань, опитувати громадян; застосовувати науково-технічні засоби при провадженні тих слідчих дій, в яких бере участь відстоювач, а також при ознайомленні з матеріалами справи – з дозволу слідчого, а у суді, якщо справа розглядається у відкритому судовому засіданні, – з дозволу судді чи суду; знайомитися з протоколом судового засідання та подавати на нього зауваження; брати участь в засіданнях суду при апеляційному розгляді справи; запрошувати з відома потерпілого для нього іншого представника й передовіряти відстоювання; виступати за спеціальним дорученням потерпілого від його імені при примиренні з підозрюваним й обвинуваченим.

Пункт 3.3.2. «Приватний детектив як потенційний суб'єкт професійного відстоювання прав постраждалих від злочину осіб».

Шляхом проведення в межах дисертаційного дослідження експерименту підтверджено правильність теоретичних припущень щодо наявності в країні ринку приватних детективних послуг, який за відсутності Закону України «Про приватну детективну діяльність» може бути визначений як нелегальний. На підставі цього автор наголошує на необхідності законодавчого врегулювання зазначеного виду діяльності в Україні.

З прийняттям Закону України «Про приватну детективну діяльність» з'явиться специфічний суб'єкт, який буде спеціалізуватися на збиранні

інформації, у тому числі й такої, яка може бути використана як доказова у кримінальних справах. Таким чином, приватний детектив задовольнятиме вимогам, що висуваються до відстоювача прав осіб, постраждалих від злочину, і може бути залучений до кримінального судочинства як такий.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової задачі, що виявляється в розробці, з огляду на сучасні положення вчення про права людини і досягнення кримінально-процесуальної науки механізму реалізації особами, які постраждали від злочину, конституційного права на правову допомогу на різних стадіях кримінального процесу. Основними результатами дослідження є такі висновки:

1. Невід'ємною складовою європейського вектора розвитку сучасної України є орієнтованість на європейські стандарти судочинства, що обумовлює поглиблення змагальних засад кримінального процесу. За таких умов є припустимим, що інтереси постраждалих від злочину осіб можуть не тільки не збігатися з інтересами правосуддя, але й суперечити їм. Отже, захист права (інтересу) зацікавлених осіб як кримінально-процесуальна гарантія набуває особливої актуальності.

На підставі зазначеного речення другої частини 4 статті 49 КПК України доцільно викласти у такій редакції: *«Потерпілий може брати участь у судових дебатах, а також відмовитись від реалізації прав, передбачених частинами 3 та 4 цієї статті»*.

2. З метою надання постраждалим від злочину особам можливості захисту їх прав та законних інтересів на стадії порушення кримінальної справи пропонується введення у теорію кримінального судочинства такого суб'єкта, як постраждалий. Особа, яка зробила заяву про вчинений злочин, але не є постраждалою від нього, відіграє допоміжну роль у кримінальному судочинстві й має визначатись як заявник.

На підставі зазначеного до чинного КПК України пропонується внести такі зміни та доповнення: пункт 8 статті 32 КПК України після слів *«захисник, а також»* доповнити словом *«постраждалий»* і далі – за текстом; статтю 32 КПК України доповнити пунктом 8-а, який викласти: *«Заявник» – особа, яка у встановленому законом порядку подала заяву про вчинений злочин, але не є постраждалою від цього злочину»; доповнити КПК України статтею 49-1 «Постраждалий», яку викласти у такій редакції: *«Постраждалим визнається особа, яка вважає, що надані їй законом права, свободи, блага, соціальні можливості було порушено або поставлено під загрозу порушення внаслідок злочинного посягання»*.*

Про набуття громадянином статусу постраждалого особа, яка прийняла від нього в порядку статті 97 цього Кодексу заяву, складає протокол. Протокол про набуття статусу постраждалого складається у двох примірниках із додержанням правил статті 85 цього Кодексу. Другий примірник протоколу вручається постраждалому. У протоколі зазначаються дані про особу, яка звернулась із заявою про порушення її прав, свобод або соціальних можливостей; обставини, за яких відбулось зазначене порушення; перелік прав постраждалого.

Громадянин, визнаний постраждалим, вправі особисто, за допомогою осіб, що у встановленому законом порядку надають правову допомогу, або інших зацікавлених фізичних чи юридичних осіб звернутись із заявою (повідомленням) про злочин до правоохоронних органів і не пізніше закінчення 10-денного терміну з моменту звернення отримати письмову мотивовану відповідь про результати перевірки заяви (повідомлення); надати до правоохоронного органу, який здійснює перевірку заяви (повідомлення), будь-яку інформацію, що стосується обставин вчиненого злочину, та отримати усну, а на прохання постраждалого – письмову мотивовану відповідь про використання наданої інформації; оскаржити дії особи, що здійснює перевірку заяви (повідомлення)».

3. Ефективність реалізації постраждалими від злочину особами наданих їм процесуальних прав прямо залежить від здатності зазначених осіб усвідомлювати значення цих прав та самостійно їх реалізовувати. Найбільш гостро постає питання можливості реалізації процесуальних прав недієздатними та обмежено дієздатними особами, такими як неповнолітні та особи, що страждають на психічні розлади.

На підставі зазначеного до чинного КПК України пропонується внести такі доповнення: частину 1 статті 52 КПК України доповнити реченням: «У справах про злочини щодо неповнолітніх або осіб, що страждають на психічні розлади, участь адвоката як представника потерпілого є обов'язковою» і далі – за текстом; частину 3 статті 72 КПК України викласти у такій редакції: «За наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я потерпілого, якщо його дієздатність не є обмеженою або його не визнано недієздатним у порядку цивільно-процесуального судочинства, його здатність правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, а також усвідомлювати та самостійно реалізовувати надані процесуальні права визначається шляхом призначення судово-психіатричної експертизи» і далі – за текстом.

4. Сучасними формами відстоювання прав постраждалих від злочину осіб є: особисте відстоювання; підтримувальне представництво; професійне

відстоювання; посадовий (офіційний) захист. Серед суб'єктів відстоювання юридичну допомогу надають лише особи, які здійснюють посадовий захист та професійне відстоювання.

5. Суб'єктами надання юридичної допомоги постраждалим від злочину особам, що здійснюють посадовий (офіційний) захист, мають бути: органи дізнання (органи внутрішніх справ, Служби безпеки України); органи досудового слідства (слідчі ОВС, СБУ, прокуратури та податкової міліції); органи прокуратури (прокурори); суд (судді).

6. Особа, що претендує на набуття статусу професійного відстоювача прав потерпілого, має бути наділеною певними повноваженнями одним із законів, а також повинна мати укладену угоду з потерпілим на надання правової допомоги. Сьогодні таким умовам відповідають лише адвокати, діяльність яких регламентована Законом України «Про адвокатуру». У разі легалізації в Україні приватної детективної діяльності зазначеним умовам відповідатимуть також приватні детективи як фахівці, що спеціалізуються на збиранні доказової інформації у кримінальних справах.

7. Введення у кримінальний процес такого учасника, як відстоювач, обумовлено можливістю: по-перше, значно розширити його процесуальні права порівняно з правами інших представників потерпілого; по-друге, законодавчо забезпечити гарантію якості наданої правової допомоги шляхом покладання на відстоювача певних процесуальних обов'язків.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

1. Введенська В.В. Приватна детективна діяльність як спосіб реалізації потерпілою стороною принципу змагальності та диспозитивності / В.В. Введенська // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : Збірник наукових праць. – Донецьк : Донецький юридичний інститут ім. Е.О. Дідоренка, 2006. – № 2. – С. 265–275.

2. Введенська В.В. Представники постраждалої від злочину сторони як суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності / В.В. Введенська // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : Збірник наукових праць. – Донецьк : Донецький юридичний інститут ім. Е.О. Дідоренка, 2006. – № 3. – С. 203–211.

3. Введенська В.В. Адвокат – професійний відстоювач прав потерпілого / В.В. Введенська // Адвокат. – 2008. – № 2. – С. 37–38.

4. Введенська В.В. Проблеми представництва постраждалих від злочину осіб у сучасному кримінальному процесі / В.В. Введенська // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : Збірник наукових

праць. – Донецьк : Донецький юридичний інститут ім. Е.О. Дідоренка, 2008. – № 2. – С. 169–179.

5. Введенська В. Відмова потерпілого від реалізації своїх процесуальних прав: причина та юридичні наслідки / В. Введенська // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 5. – С. 140–144.

6. Введенська В. Проблеми дотримання прав осіб, постраждалих від злочинів, в особливих провадженнях / В. Введенська // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 6. – С. 143–147.

7. Введенська В.В. Постраждалих від злочину: права, гарантовані Конституцією, у Кримінально-процесуальному кодексі відсутні / В.В. Введенська // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2006. – Спеціальний випуск № 1 (28). – С. 147–151.

8. Введенська В.В. Про деякі аспекти надання правової допомоги особам, які зазнали шкоди від злочину / В.В. Введенська // Питання реформування кримінального судочинства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Донецьк, 25 листопада 2005 року). – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2006. – С. 487–493.

9. Введенская В.В. Процессуальные гарантии права потерпевшего на отказ от уголовного преследования в законодательстве Украины / В.В. Введенская // Эволюция уголовного судопроизводства на постсоветском пространстве: Материалы международной научно-практической конференции в 3-х книгах, (Киев, 22–23 июня 2006 года). – Книга 1. – К. : Университет экономики и права «КРОК», 2006. – С. 274–279.

10. Введенська В.В. Психологічне сприйняття правової норми та його значення / В.В. Введенська // Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми: Матеріали міжнародної наукової конференції, (Донецьк, 17–18 листопада 2006 року). – Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. – С. 299–303.

11. Введенська В.В. Про місце постраждалих від злочину осіб в класифікації суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності / В.В. Введенська // Криміналістичні та процесуальні проблеми, що виникають під час проведення слідчих дій: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Донецьк, 24 листопада 2006 року). – Донецьк : ООО Норд Комп'ютер, 2006. – С. 291–294.

12. Введенська В.В. Процесуальні гарантії забезпечення прав і свобод потерпілих при провадженні оглядів (за законодавством Російської

Федерації) / В.В. Введенська // Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, (Тернопіль, 25 лютого 2007 року). – Частина III. – Тернопіль : ТОВ «Гал-друк», 2007. – С. 10–13.

13. Введенська В.В. Про класифікацію форм захисту прав постраждалих від злочину осіб / В.В. Введенська // Від громадянського суспільства – до правової держави: Тези II Міжнародної науково-практичної конференції, (Харків, 25 квітня 2007 року). – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – С. 326–328.

14. Введенська В.В. Приватна детективна діяльність на теренах колишнього СРСР: перспективи для України / В.В. Введенська // Использование современных достижений криминалистики и уголовного процесса в борьбе с преступностью: Материалы VIII международной межвузовской научно-практической конференции студентов, курсантов и слушателей, (Донецк, 11 апреля 2008 года). – Донецк : Норд-Пресс, 2008. – С. 159–162.

15. Введенська В.В. Приватний обвинувач, що звернувся в міліцію, сплачує менше / В.В. Введенська // Від громадянського суспільства – до правової держави: Тези III Міжнародної науково-практичної конференції, (Харків, 24 квітня 2008 року). – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 249–251.

АНОТАЦІЯ

Введенська В.В. Кримінально-процесуальні гарантії реалізації права на юридичну допомогу осіб, постраждалих від злочину. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. – Національна академія прокуратури України. – Київ, 2009.

У дисертації досліджено кримінально-процесуальні гарантії, що забезпечують реалізацію права потерпілих на юридичну допомогу. Визначено коло суб'єктів одержання правової допомоги серед осіб, постраждалих від злочинів. Встановлено правову природу участі суб'єктів надання юридичної допомоги на різних стадіях кримінального процесу, а також обґрунтовано необхідність безкоштовного надання правової допомоги окремим категоріям постраждалих осіб. Обґрунтовано й сформульовано пропозиції щодо поліпшення слідчої та судової практики, вдосконалення норм

чинного кримінально-процесуального законодавства з питань надання правової допомоги постраждалим особам та положень проекту нового КПК України.

Ключові слова: кримінально-процесуальні гарантії, потерпілий, суб'єкти надання юридичної допомоги, безкоштовне надання юридичної допомоги.

АННОТАЦІЯ

Введенская В.В. Уголовно-процессуальные гарантии реализации права на юридическую помощь лиц, пострадавших от преступления. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность. – Национальная академия прокуратуры Украины. – Киев, 2009.

В диссертации исследованы уголовно-процессуальные гарантии, обеспечивающие реализацию права потерпевших на юридическую помощь. Определен круг субъектов получения правовой помощи из числа лиц, пострадавших от преступлений, установлена правовая природа участия субъектов предоставления юридической помощи на разных стадиях уголовного процесса, а также обоснована необходимость бесплатного предоставления правовой помощи отдельным категориям пострадавших лиц.

Научную новизну проведенного исследования отражают основные положения, выносимые на защиту. Волеизъявление потерпевшего относительно реализации своих процессуальных прав вплоть до возможности полного отказа от их использования необходимо закрепить на законодательном уровне. В теорию уголовного судопроизводства и, соответственно, в уголовно-процессуальное законодательство необходимо ввести нового участника процесса – «пострадавшего» – лицо, считающее, что предоставленные ему законом права, свободы, блага либо социальные возможности были нарушены или поставлены под угрозу нарушения вследствие преступного посягательства. Нововведенным термином будут охвачены лица, подавшие заявление о совершенном относительно себя преступлении либо жалобу частного обвинения, а также лица, в отношении которых совершено преступление, подпадающее под протокольную форму досудебной подготовки материалов.

Исчисление размера компенсации за причиненный моральный ущерб целесообразно основывать на личном вкладе пострадавшего лица в развитие

общества, от которого указанное лицо требует сатисфакции, а именно исходя из суммы уплаченных им налогов. Необходимо признать существование как отдельной категории, формы непрофессионального представительства интересов близких родственников или лиц, находящихся на попечении или под опекой, направленного на предоставление пострадавшим от преступления лицам моральной, материальной и социальной поддержки в ходе уголовного процесса. В теорию уголовного судопроизводства данная форма может войти под термином «поддерживающее представительство». В равной мере и деятельность субъектов профессионального представительства, направленная на защиту и восстановление нарушенных прав потерпевшего, должна обрести собственную терминологию, производную от понятия «отстаивание прав лиц, пострадавших от преступления».

С учетом перспектив реформирования действующего уголовно-процессуального законодательства предложено определить «заявителя» как лицо, подавшее заявление о совершенном преступлении, но не являющееся пострадавшим от данного преступления и выполняющее вспомогательную функцию в уголовном судопроизводстве. Физический вред предложено исключить из оснований признания лица потерпевшим, поскольку согласно гражданского законодательства Украины он охватывается понятием морального вреда.

Усовершенствованы: перечень субъектов предоставления юридической помощи пострадавшим от преступления лицам, осуществляющих должностную (официальную) защиту; определение понятия профессионального представителя потерпевшего и объем его процессуальных полномочий; требования к лицу, претендующему на право занятия частной детективной деятельностью.

Получило дальнейшее развитие положение о необходимости учета при осуществлении уголовного судопроизводства способности потерпевшего осознавать значение предоставленных ему процессуальных прав и самостоятельно их реализовывать. Предложено частное видение теоретических основ классификации лиц, пострадавших от преступления, и классификации форм защиты прав пострадавших от преступления лиц; критериев определения лиц, претендующих на получение бесплатной правовой помощи; оснований и условий допуска к участию в уголовном деле представителя потерпевшего, оказывающего профессиональную юридическую помощь, в частности, «иногo специалиста в области права». Приведены доводы в пользу дифференциации объемов процессуальных

полномочий представителей потерпевшего, обладающих профессиональными юридическими знаниями, и представителей, не имеющих таких знаний. Исследована возможность привлечения частных детективов в качестве субъектов, специализирующихся на сборе доказательственной информации по уголовным делам, для отстаивания прав лиц, пострадавших от преступлений.

Аргументированы и сформулированы предложения по улучшению следственной и судебной практики, совершенствованию норм действующего уголовно-процессуального законодательства, касающихся предоставления правовой помощи пострадавшим от преступления лицам, и положений проекта нового УПК Украины.

Ключевые слова: уголовно-процессуальные гарантии, потерпевший, субъекты предоставления юридической помощи, бесплатное предоставление юридической помощи.

ANNOTATION

Vvedenska V.V. Criminal and Procedural Guarantees of Exercising the Crime Victims' Right to Legal Assistance. – Manuscript.

The dissertation for the scientific degree of a candidate of legal sciences under specialty 12.00.09 – criminal procedure and criminalistics; forensic examination; operatively search. – National Prosecution Academy of Ukraine. – Kyiv, 2009.

In the dissertation the criminal and procedural guarantees that provide the realization of victims' right to legal assistance are analyzed. The circle of subjects granting the legal assistance among the crime victims is determined, the legal nature of participation of subjects granting the legal assistance at different stages of a criminal procedure is specified, and the necessity of granting free legal assistance to a number of categories of crime victims is justified. The propositions of the investigative and court practices improvement, perfection of the valid criminal and procedural legal rules of granting the legal assistance to crime victims and provisions of the draft of new Criminal Procedure Code of Ukraine are justified and formulated.

Key words: criminal and procedural guarantees, victim, subjects granting the legal assistance, free granting of legal assistance.